

“Тарых жана мурас” түрмөгү

**ЖУСУП МАМАЙ
ЖАНА ТҮРК КАЛКТАРЫНЫН
ЭПОСТОРУ**

Баяндамалар жана макалалар жыйнагы

Бишкек - 2017

“ТАРЫХ ЖАНА МУРАС” ТҮРМӨГҮ

Жусуп Мамай жана түрк калктарынын эпостору

**Кыргыз Республикасынын Баатыры,
манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасына
арналган IV эл аралык
илимий-тажрыйбалык жыйын**

**Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университети
14.04.2017**

Баяндамалар жана макалалар жыйнагы

БИШКЕК – 2017

Венера Акматова Н. АЙТМАТОВДУН «МАНАС» ЭПОСУНА КАРАТА ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК-ФИЛОСОФИЯЛЫК ПОЗИЦИЯСЫ	97
Өмүрбек Алымкожоев КЫРГЫЗ ЖООКЕРИНИН СОҢКУ ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ КУРАЛ-ЖАРАГЫ	102
Б.Н. Алымкулов “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ДИН ТЕМАСЫ	105
Венера Анарбекова, Кенжегүл Камчыбекова ЖУСУП МАМАЙ ЖАНА САЯКБАЙ КАРАЛАЕВДИН ВАРИАНТТАРЫНДАГЫ КОШОК ЫРЛАРЫНА ТАРЫХИЙ – САЛЫШТЫРМАЛУУ АНДОО	108
Гүлназ Анарбаева “МАНАС” ЭПОСУНДА БААТЫРЛАРДЫН КИЙИМ – КЕЧЕЛЕРИНИН СҮРӨТТӨЛҮШҮ ЖАНА МААНИСИ	113
Нурзат Асанбекова «МАНАС» ЭПОСУ – ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАНЫН СООЛЬОС БУЛАГЫ	117
Таалайбек Аскар уулу, Адилбек Жантаев КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАНАСЧЫЛЫК МЕКТЕПТЕРИ ЖӨНҮНДӨ	120
Айнура Аскарова, Канымгул Ташиева «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЧАРБА МАСЕЛЕЛЕРИ	123
Андрей Ашым уулу «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ГУМАНИТАРДЫК РУХТУН КУЛАЧ ЖАЙДЫРЫЛУУСУ ЖӨНҮНДӨ	125
Батур Барат уулу, Тоюнбай Мамбеттокто уулу ЖУСУП МАМАЙ ВАРИАНТЫНДАГЫ «МАНАС» ЭПОСУНУН «МАНАС» БӨЛҮМҮНДӨ АТЫ АТАЛГАН МУЗЫКАЛЫК АСПАПТАР	128
А. Бердиалиев, Ф.Ш. Абдукаримова ВЛИЯНИЕ СИНЕРГЕТИКИ К ЛЕКСИЧЕСКОМУ ПОВТОРУ	132
ЭЛЕМЕНТЫ ОНОМАСТИКИ В ЯЗЫКЕ ЭПОСА «ДАЛЛИ» ИЗ ЦИКЛА УЗБЕКСКИХ ДАСТАНОВ «ГҮРҮГЛИ» СКАЗАТЕЛЯ ИРГАША ЖУМАНБУЛБУЛЬ ОГЛИ	136
А. Бердиалиев, Э.Т. Эшмуродов СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ФРАЗЕМ В ЯЗЫКЕ ДАСТАНА «ГҮРҮГЛИНИНГ ТУГИЛИШИ» («РОЖДЕНИЕ ГУРУТЛИ»), СКАЗАТЕЛЯ РАХМАТУЛЛЫ ЮСУФ ОГЛИ	139
Асан Бердиев, Сүйүнгүл Султанова УЛУУ, ЫЙЫК «МАНАС» ЭПОСУ – ЭТНОПЕДАГОГИКАНЫН НЕГИЗГИ БУЛАГЫ КАТАРЫ	142
Дамира Ботобекова МАНАСТЫН УРПАКТАРЫН БАЯНДАГАН - ЖУСУП МАМАЙ	150
Виктор Бутанаев ЭПИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ТЮРКОВ ХОНГОРАЯ	153
Буназарат Гайыпова “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ТИТУЛДУК НААМДАРДЫ, СОГУШТУК ЧИНДЕРДИ ТУЮНДУРГАН ИСТОРИЗМДЕР	158
Фарида Дейдиева «МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА АНДАГЫ ТАРБИЯ МАСЕЛЕСИ	162
Нурмухаммед Дооранов, Бурулай Канназарова ЖУСУП МАМАЙ ЖАНА АНЫН МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨРҮНҮН ЖАРАЛЫШЫ	165
А.Д. Доранова, М.И. Мамытов КӨЧМӨН ДЕМОКРАТИЯ ПРИНЦИПТЕРИНИН «МАНАС» ЭПОСУНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	167
Женишбек Дүйшеев ЖОГОРКУ МЕКТЕПТЕРДЕГИ «МАНАСТААНУУ» САБАГЫНДА ЖУСУП МАМАЙ АЙТЫМЫ	172
Кайрыкан Жаныбекова АКАС ТАРЫХИЙ ФОЛЬКЛОРУ ЖАНА ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗДАРЫ (В.Я. Бутанаевдин этнографиялык изилдөөлөрүнө саресеп)	175

Жердигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай, күндүн,

Жаркынынан бүткөндөй [3.134] деген саптар да эзотерикалык маани маңыз менен ширелишкен десек жаңылышпайбыз. Адамзаттык руханияттын туу чокусундагы дөөлөттөрдүн бири болгон “Манас” эпосунда кыргыздардын жөрөлгөлөрү, салт-санаасы, той-аш берүү, өлүм-житим, сөөктү оо дүйнөгө узатуу, диний ишенимдер сыяктуу салттары устаттык менен эпоско ширетилген болуп, каардуу кан төгүлгөн күндөр менен жайкалып жаткан бейпилчилик эпосто эриш аркак берилген.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы мезгилде илимий анализге алынып жаткан “Манас” эпосундагы дин темасы да жогорку актуалдуулукка ээ. Анткени эпосто, биринчиден, дүйнө тааным аракеттери диндик түшүнүктөр менен чырмалышка. Экинчиден, эпостун көптөгөн саптары эзотерикалык маани маңыздар менен ширетилген. Үчүнчүдөн, диндик көз караш дүйнө тааным, дүйнө кабылдоолор дүйнөгө болгон көз караштын алгачкы элементи экендиги маалым.

Колдонулган адабияттар

1. Манас Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Саякбай Каралаевдин варианты буюнча академиялык басылышы. 2-китеп. – Б.: Кыргызстан, 1995. - 296 б.
2. Кыргыз элинин тарыхый эпосу Манас. 1-бөлүм. /биринчи китеп/ Айтуучу: Жусуп Мамай. Иретөөчү: Асанбай Матили. Ош 1995.
3. Ж.Бекөшов Б 86 Кыргыз философиясы. Б.: 2013. “Бийиктик”, - 392 б
4. Философия: Окуу куралы / О.А.Тогусаков, М.Жумагулов, К.Байбосунов. – Б.: 2007. – 189 бет.

Венера Анарбеков
ЖАМУнун окутуучусу

Кенжегүл Камчыбеков
ЖАМУнун изденүүчүсү
(Жалал-Абад, Кыргызстан)

ЖУСУП МАМАЙ ЖАНА САЯКБАЙ КАРАЛАЕВДИН ВАРИАНТТАРЫНДАГЫ КОШОК ЫРЛАРЫНА ТАРЫХИЙ – САЛЫШТЫРМАЛУУ АНДОО

(“Манас” эпосунун материалдарынын негизинде)

Бул макалада кытайлык залкар манасчы Жусуп Мамай менен ХХ кылымдын Гоминьдан атыккан манасчы Саякбай Каралаевдин айткан “Манас” эпосундагы кошок ырларын салыштырылат. Анда эпикалык баатырлардын Ата Мекен үчүн болгон патриоттук эрдиктерин эркек кишилердин жана кыз-келиндердин жоктоосу, мамлекеттүүлүк идеяны өнүктүрүүгө туткандыгы, азаттык үчүн болгон күрөш, баатырлардын социалдык абалы, үрөштүн этностордун аталышы жөнүндө кененирээк баяндалат. Ошондой эле бүгүнкү күндө кыргыз арасында айтылып жүргөн кошоктор эпикалык чыгармадан түгү нускасын жоготпой айрым саптарда сакталып калгандыгы жөнүндө да, информаторлордун материалдарынын негизинде баяндалат. Жалпы эле макаланын максаты “Манас” эпосундагы жоктоого арналган кошок жөнүндө тагыраак айтканда кошок айтуу же маркумду даңазалоо салты деген суроо тегерегинде изилденет.

Маркумду узатуу, эскерүү жөрөлгөсү – ар бир элдин салтында өзгөчө мүнөздүү бөлүгү ээ болуу менен, этностун маданиятынан, диний ишенимдеринен маанилүү маалымат берет. Бул багыттагы эпизоддор “Манас” эпосунун материалдарында кенири камтылат.

Анда маркумду узатуу жөрөлгөсүнө тиешелүү ар кыл этнографиялык маалыматтарды
Анын далилдүү фактысы катары “кошокту” айтууга болот. Анткени, Манас эпосу
тон жаралган. Ал эми кошок оозеки чыгармачылыктын ичиндеги эң байыркы жанр.
көпчүлүк материалдарында жоокерчилик турмуштагы согуш жетекчилеринин,
жол башчы акындарынын жана башка билермандарынын аткарган иштерине
аларды көзү өткөндөн кийин, эли журтка кошок аркылуу жарыялаган.

Мисалы, Жусуп Мамайдын варианты боюнча “Семетей” эпосунда Бакай хандын баласы
Тек калмактар менен күрөштө каза болот. Анын башын бир бөлөк, денесин бир бөлөк
Күчүрө атасына өңөрүп келет. Атасынын, көзүнүн жашы көл болуп, сакалы ылдый жаш
сидырап мууну бошонуп, шалпыйып Бакай шай кетип, күйгөнүнөн кара көздөн кан
каш кетип ыйлайт. Бул эпосто төмөндөгүчө айтылат:

Баягысына Бакайдын,
Карагай-кайын тал ыйлап,
Чаласкө бүткөн күн ыйлап,
Босуп чыккан гүл ыйлап... [Жусуп Мамай варианты. Семстейден, 1997: 283]

– деп жалгыз кырчындай жаш баатыр өзүнүн түмөн кол аскери менен эл-жерди коргоо
акыркы дүйнө менен кош айтышкандыгын билдирүүдө. Ушундай эле жоктоо Саякбай
Арадин вариантында да Манас баатыр курман болгондо:

Арадиндин баары ыйлап, Тунжураган түн болуп,
Араган таш жашып, Төбөн түшкөн дүнүйө ай,
Арамын кайгы басып, Жоктоп турду баатырды [Каралаев, 1959: 456]

– деген саптарда жан-жаныбардын баары ыйлап, жаратылыштын кайгы-муңга толгону
туу абдан жакшы берилген. Мындай трагедия жалпы эле эпикалык чыгармаларда
таанат. Ушинтип адамды барктап ар убакта кадырына жетүү, адамгерчиликтин эң
жакшы сапаты экендигин дайыма эстеп жүрүү да, бул адамдын парызы болуп калуу керек.
Эңини ушул өңгүттүн алганыбызда, айтылган кошоктор бири-бирине мазмуну жана тексти
аран окшош эле.

Сөөктү жерге жашырууда элдик салтка ылайык маркумду акыркы сапарга узатууда
ардын кошок кошуп ыйлаганы сакталган. Мисалы, Саякбай Каралаевдин вариантында
арлар өлгөндө жесирине тул салдырып, алтымыш кошокчу аял кошуп, аза күткөнү Манас
Ара;

Алтымыш катын кошокчу,
Тул түбүндө Акылай.
Баягы кайран жеңен Каныкей,
Боздоп турду буркурап.

Кошуп эле турат чыкырап [Манас энциклопедия, 1995: 329] - деген саптарда жалпы эле
артордун айтылуусу кыз-келиндерге таандык экендигин байкоого болот. Ошондой эле тул
сөздүн маанисин чечмелесек кыргыздарда өлгөн эрекектин үйүндө маркумду элестетүүгө
болгон куурчак сымал тул жасоо болгон. Тикесинен коюлган жаздыкка маркумдун
нын кийгизип, үстүнө анын чалмасын коюп коюшат. Тул бурчка орнотулуп, көшөгө
лат. Тул коюлган бурч тарапка ызаат мамиле жасашат. Маркумдун тулу аш бергенге
н башкача айтканда бир жыл сакталат. К. К. Юдахин белгилегендей “Эски убактарда
ардын тулкусун жыгачтан жасашып, ага өлгөндүн кийимин кийгизишкен. Тулдун жыгач
күн жана маркумдун боз үйүнө коюлган желек илинген бийик баканды аш бергенден
н отко таштап, өрттөп жиберешкен” [Информатор Өмүраалы Байчериков, 1953]. Тул
ардын жатчу жайдын үстүнө илинип коюулат. Жесир тулдун астында отуруп, маркум
ардын жоктоп ыйлайт [Абрамзон, 1946: 5-3].

Арадин, тул сөзү “жесир” маанисинде колдонулат. Тул калуу, кара кийгизүү – кыргыздарда
ардын келе жаткан аялдын өлгөн күйөөсүнө аза күтүү салты. Жесир калган аял (өлгөн
ардын жеси, эже – карындаштары да) эри өлгөн күндөн тартып асем буюмдарын чыгарып,
ардын көйнөк кийген [Баялиева, 1972: 170].

Мисалы, Жусуп Мамайдын вариантында:
Арадин баласы Каныкей,

Чачтарын жазып таратып,
Калдайып кара чүмкөнүп [Жусуп Мамай, 2014: 740] - деп азанын бели иси кара экендигин
элгилөөдө.

Ошондой эле Көкөтөйдүн керээзинде:

Алганым жесир тул калды,
Лакыл, жакут таштар бар.
Көргөзүп тулга койбосун,
Капкайдагы асылды.
Калдайтып тулга салбасын,
Алган жарым Гүлканыш.

Стурбасын тулума – деген саптарда жыл маалына толтуруп, он эки ай бою кара кийип,
Саякбай ак сарайга тул салып, болгон сыйын билгизип, өксүп ыйлап отуруп албасын деген
керээди айтат [Манас, 1981: 10,16-20].

Тарыхый жактан алганда да тул калуу салтына байланышкан кыргыздардын ишеними
жасай жазма эстеликтеринде да чагылдырылгын. Мисалы, "...Жетимиш бир жашымда көк
нирден күндү көрүүдөн калдым. Силерден... өз мамлекетимден, силерден, жеримден, өз
умдан, силерден... Менин канышам мунарада тул жасады..." [Памятники древнетюркской
письменности, 1963: 63; Абдалиева: 189]. Бул Тувада, Кожээлиг – Хову жергесинде табылган
иероглифтерде жазуу жесирдин күйөөсүнө жасай турган тулу жөнүндө маалымдалып жатат.

Демек, кыргыз элиндеги тул калуу салты көөнө түрк доорунан тартып XX кылымдын 50-
жылдарына чейин сакталып келген.

Кошок кошуудагы ыраттуулук ар дайым эле сакталып келген эмес. Мисалы, Жусуп
Саякбайдын айтуусунда Чоң казатта капыстан Чубак баатыр жоголуп кеткенде Манастын
жактоосу [Жусуп Мамай, 1997: 307], ошондой эле С. Каралаевдин вариантында да Манастын
манбетке кошкон кошокун [Манас, 1995: 103] айтууга болот. Тарыхчы Б. Солтоноевдин
илдөөлөрүндө да өткөн кылымдарда кыргыз элинде кошок кошуу бир гана кыз – келиндерге
андык эмес экендигин "Гуяна" кошогу аркылуу белгилеген [Солтоноев, 1993: 138].

Саякбай Каралаевдин вариантында Манас өлгөндө анын өзүнө окшоштуруп теректен
апп адамдын сөлөкөтүн жасап табытка салып Таластагы күмбөзүнө көмүшөт да, Манастын
сөөгүнө денесине (сөөгүнө) алтын, күмүштөн жасалгалуу кийим кийгизип, курал-жарагы
менен кошо Эчкиликтин зоосундагы Кара үңкүргө алып барып коюшат.

Эчкилинин ташынан,
Тө электе Манаска
Ай камдаткан башынан
Сун карап Каныкей

Жалгыз киши баткандай

Ары жагын көөлөткөн

Алты мин кой жаткандай... [Манас, 1959: 309] -

кылып, аземдеп мүрзө каздырган.

Ал эми Жусуп Мамайдын вариантында Манастын дүйнөдөн өтүшү деген эпизоддо:

Беш жүз киши баткыдай,
Казган көрдүн ичинде.
Кара кайыш быйдана,
Кабат – кабат салдырып [Жусуп Мамай, 2014: 744]

- деп сүрөттөлгөн. Демек, эки варианттан тең окшоштуктарды көрүүгө болот.

Биринчисинде, (С. Каралаев) – алты мин кой делсе, экинчисинде (Ж. Мамай) – беш жүз
кой баткандай, деп айтылууда. Мындан улам археологиялык жактан караганда казанак
р (катакомба) экендигинен кабар берет.

Каныкейдин кошокунда: "Кара чачы жайылып, кандуу бети жыртылып" кара кийим
айыгыга баткан кан баатырдын жесир асылынан айрылган армандуу күйүтүн кошокто
чагылдырат. Кенеш Жусупов "Өткөн заманда күйөөсү өлгөн жесир аял бстин беш манжасы
менен каната тырмап, дак салып, кара кийинип, аза күтүп, үй ээсин күнүнө үч маал жокто
ра ашына чейин кошок айткан" [Жусупов, 1995: 305] деп жазат.

Саякбай Каралаев Каныкейдин күйүтүн төрт сап ырда эле апыртуу ыкмасы менен таасын
жазат. Айкөлүнөн ажыраган Каныкей "тарак тийбес кара чачынан" жулуп ыргытканда "тал-тал
кой бүтөт", көз жашынан "дайра болуп кара суу агат" [Манас. 1-бөлүм, 1959: 306].

Барок, кантсе да кошокто аялдын жеке кайгысына караганда баатырдын артындагы
аш, башчысыз калган кыргыз калкынын тагдыры, келечеги жөнүндөгү ой, ата журт
алдынкы катарга чыгат:

Береги кара жаак айбалтан,
Кайкалатып ким аштайт?

Аргын кыргыз элинди,
Тополоң кылбай ким баштайт? [Манас. 1-
бөлүм, 1959: 304]

Ушундай эле жоктоолор Жусуп Мамайда:

Өтсө көзүң, арстаным,
Ал калпак кыргыз эл калды.
Атактуу Талас жер калды,
Курама темир курч кытдын.
Куранды жыйып журт кылдын

Кытай, калмак, кулданып,
Алып кеткен кыргыздын,
Ажыратып баарысын.
Алтымьш уруу алаш деп,
Ай – ааламга дүн кылдын [Жусуп Мамай,
2014: 742]

- өңдүү ыр саптары менен бекемдеши эки вариантта тен баатырдык идеяны

жеткен.

Салт боюнча кайтыш болгон адамдын үйүндө күнүгө маркум жоктолуп, кошок кошулган.
Салтан келген адамдарды утурлап, аялдар үн созуп кошок кошуп, эркектер өкүрүп турушкан.
Салты, Жусуп Мамайда:

Калдайып кара чүмкөнүп,
Төр жака тетир каратып.
Тегеректеп эл келди,

Өкүрмөк болуп үн тартып [Жусуп Мамай, 2014: 740] - мында жогоруда айтылган
толугу менен айтылганын байкоого болот.

Ошондой эле эпикалык чыгармадагы “бөйрөгүн таянып ыйлоо” салты кыргыз элинде XIX
кылымга чейин сакталып келген. Мисалы, көчмөнчүлүк учурда маркумду эскерип, эң
жандары (маркумдун аялы, апасы же эже-карындаштарынан бирөөсү) жолмо-жол кошок
жыгып жоктошкон. Азалуу кычтың «Каралуу көч» деп аташкан. Мындай көчтүн алдынан кыя
көргөн жана ал токтогулбаган, каршылаш душмандары да кол салбаган. Бул көрүнүш
көчтүгө болгон сый-урмат катары бааланган. Көчтүн астында маркумдун минген атына кара
бууланган ээр-токуму менен кара жалпооч жабылып, ээр кашына камчысы, кылычы, жаасы
жынып, найзанын учу жерге каратылып байланган. Кайгынын аты эсептелген «кара атты»
маркумдун «Жан досу» же бир тууган иниси жетелеп, көч алдында жол баштаган. Көчтү көргөн
жолдо-ким болсо да жол бошотуп, четке чыгып, көчтү өткөзүшкөн. Жолдо болуп жаткан ар
кадай шаан-шөкөттөр токтотулган. Колдон келишинче жардам берилип, көчтүн буйдалбастан
кетүүсүнө көмөктөшкөн. Каралуу аял кара кийими менен ат үстүндө эки бөйрөгүн таянып
кошок кошкон, анын атын жеңеси же абысындарынын бири жетелеп жүргөн. Негизги көч
булардан кийинки катарда гана жолго чыккан [Айдаркулов., Мырзабаева., Анарбекова, 2014:
170].

Жусуп мамай вариантында:

Арканда калган жалгызды,
Арстаным, арбагың менен колдоп жат [Жусуп Мамай, 2014: 742]

- деген саптардын тарыхый маанисине токтолсок. Элде “арбак колдосун”, “арбак ыраазы”
деген сөздөр бар. Ч.Валиханов “Кыргыздарда шамандыктын калдыктары” деген
макаласында казактар менен кыргыздардын байыркы диний түшүнүктөрүн карап чыгып,
арбактарды ата-бабалардын рухтары деп түшүнөт. Адам өлгөндөн кийин арбакка, башкача
айтканда рухка айланып калаарын белгилеп, минтип жазат: “Анын тиги дүйнөдөгү бейкуттугу
туугандарынын аш багыштоо ырым-жырымдарын кандай аткаргандыгына байланыштуу
болгон. Эгер аш жакшы берилсе, ал бейкут болгон, бардык туугандарын колдогон, андай
болбосо, ал кыянатчылык, душмандык кылган” [Валиханов, 1961:472]. Ушундан улам ата-
бабалар культу менен кыргыздардын салттуу өлүк көмүү культуна кирүүчү аш ырым-
жырымдарын өткөрүү кезмегинин ортосунда тыкыс байланыш келип чыккан десек болот.

Манас баатырдын арбагы бийик инсан болгон, кыргыздар жоого киргенде “Манас
Атанын арбагы колдосун” деп ураан чакырышкан. Этнограф С. М. Абрамзондун эмгегине

кайрылса, кыргыздарда ата-бабалардын арбагына көп кайрылышканын белгилейт. Алардын кызымдары көп жолу уруу бирикмелеринин, айрым уруулардын жана уруктардын күжүрмөн ураандары болгон. Бул жөнүндө Ч.Ч.Валиханов минтип жазат: “Улуу күчтүү адамдар эң күчтүү, эң кубаттуу онгондор болушкан.” (автор арбактарды ушундайча атайт) ал эми майда мүдөөлүү адамдар өлгөндөн кийин жакшылык кыла албаган жана көрө албаган кунарсыз рухка айланышкан. Кыргыздарда арбактарды урматтоо бүгүнгө чейин толук күчүндө. Ар кандай ийгиликти арбактын колдогону деп түшүнүшөт [Валиханов. т. 1: 147].

Жогоруда мисал келтирилгендей эле бүгүнкү күндө да эл арасындагы айтылып жүргөн кошоктордон да төмөндөгүдөй үндөштүк сакталган:

Артында калган балдарың,

Арбагың менен колдогун! [АТМ: Н. Сопукулова, 2003].

Ата бабалардын культу менен баатырларды жана эң көрүнүктүү инсандарды кадыр тутуунун ортосундагы мындай байланыш - өлгөн ата-бабалардын арбактары жөнүндөгү ишенимдерге өзгөчө күч жана таасирдүүлүк берген [Абрамзон, 1999: 222].

“Арбак” деген сөздүн түп маанисине токтолсок, өзү арабдыкы болсо да, ата-бабалардын рухтары жөнүндөгү түшүнүк кыргыздарга ислам менен келди деп эсептөөгө эч кандай негиз жок. Муну профессор К.К.Юдахин тарабынан келтирилген лексикалык жана фразеологиялык материалдар ынандыраарлык далилдеп турат. Арбак ар.1. миф. ыйык же ардактуу ата - бабанын руху ага кайрылгандарга жардам берүүгө, же душманын жазалосго тийиш; арбакка сыйын этн. өзүн сыйынганына табышпоо, (алардын жардамына кайрылуу); арбак конгон - арбактары колдосун); арбагы колдойт; арбактан кутул.; арбактын алдынан өт этн. (мисалы - убаданды, милдетинди аткар же башкалардын күнөөсүнөн улам аткара албаганынды билдир); арбакты аттап өт этн. ата - бабанын арбагын сыйлабоо (түзү - ата бабанын арбагын телсөө) арбакка ксй этн.; (арбактар калыстык кылсын, жазаласын д.у.с) [КРС, 65.// Абрамзон, 1999: 232].

Жашоодо тирүүлүк-өлүм, жакшылык-жамандык оппозиция. Ошентсе да жашоо уланат. Жарыктыкта ар бир инсандын орду бар, жоготуу орду толгус кайгы. Мисалы мындай учур Жусуп Мамайдын вариантында мыкты баяндалган:

Кайырма жака, киш ичик,

Желбегей жеңин бош таштап.

Кайрылбай кеттиң эч кимге,

Кайгырамын көз жаштап [Жусуп Мамай, 2014: 742].

Жалпы эле эпикалык чыгармада жоокердик демократиялык доор мыкты сүрөттөлөт. Манас баатырдын кыргыз эли үчүн жасаган эрдиктери кошокто реалдуу чагылдырылган. Маселени ушул жагдайдан алып караганда кошоктор турмуштук энциклопедия экендигине шек жок. Анткени, Жусуп Мамайдын вариантында төмөндөгү эпизоддо тарыхый чындык айтылган.

Кыргыздан чыккан арстаным,

Кылымга алдың дастаның.

Кыйаматка айтылат,

Кытайдан эшик ачканың... [Жусуп Мамай, 2014: 742].

Орто кылымдардагы жаралган элдик мухиттерге салыштырмалуу андоо салсак, С

Каралаевде:

Ай батканда түн болду,

Айдыңың журтка дүн болду.

Атпай калың көп кыргыз,

Алсырап кетип тим болду” [Манас, 1959: 307] - деген өндүү саптар бүгүнкү күндө э

арасында сакталып, ооздон-оозго айтылып келет. Мисалы, Жалал-Абад областынын Ак-Суу районун тургуну Сопукулова Насибүбүнүн атасына кошкон кошокунда:

Атакем, Ай батканда түн болдуң,

Айдыңың журтка дүн болгон.

Атпай калың көп журтка,

Атагы менен дүн болгон - деген саптарда айтылат [АТМ: Н. Сопукулова].

Демек, эки алптын айткан “Манас” эпосу жалпы жолунан идеясы жагынан үндөшөт. Өз жана чыгармачылык чеберчилик менен колдонулган кошок ырлары окуянын динамикалык чегин, башкача айтканда жалпы кыргыз элинин башына күн түшүп тургандыгын угуучулардын сезимине жеткирүүдө зор роль ойнойт. Анткени, кыргыз калкынын элекеттүүлүгүн бекемдөөдө азаттыкка умтулуп, өз көз карандысыздыгын сактап келгендиги келтирилген кошок ырларынан да көрүнүп турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек., 1999.
2. Абрамзон С. М. «Тул» как пережиток анимизма у киргизов. \ \ Белек С. Е. Малову. Фрунзе, 1999.
3. Айдаркулов К. А., Мырзабаева Н. С., Анарбекова В. Э. Кошок – инсанды эскерүү жанры. Жалал-Абад, 2014.
4. Баялиева Т. Домславское верования и их пережитки у киргизов. Ф., 1972.
5. Валиханов Ч. Ч. Собр.соч. Алама-Ата, 1961. 1 том.
6. Жусуп Мамай варианты. “Семетейден”.: Кыргыздар. К. Жусупов. Бишкек, 1997
7. Жусуп Мамай. “Манас” эпосу. Бишкек., 2014.
8. Жусупов К. Кыргыздар. Бишкек, 1995. 1 том.
9. Информатор Өмүраалы Байчериков, 90 жашта, Жети-Өгүз аймагы, Ысык-Көл өрөөнү, 1953-1954. //С. М. Абрамзон. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек., 1999.
10. Манас. 1-бөлүм, 2-китеп. - Фрунзе., 1959.
11. Манас энциклопедия. – Бишкек., 1995. 1-том.
12. Памятники древнетюркской письменности. – Тувы. 1963. Вып.7. – 63-б. //Абдиева Ж. “Манас” эпосундагы буюмдарга болгон ырымдардын чагылдырылышы. Манас жана кыргыз салты аттуу эл кыймылынын жыйнагы. Үрүмчү, 2015.
13. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп. Бишкек.: Учкун, 1993.

Автордун талаа материалдары

1. Сопукулова Насибүбү. Кызыл-Жар айылы, Уч-Коргон айыл өкмөтү, Жалал-Абад областы, 2003.

Гүлназ Анарбаева,
ОшМУнун доценти,
т.и.к.
(Ош, Кыргызстан)

“МАНАС” ЭПОСУНДА БААТЫРЛАРДЫН КИЙИМ – КЕЧЕЛЕРИНИН СҮРӨТТӨЛҮШҮ ЖАНА МААНИСИ

Бул макалада “Манас” эпосундагы кыргыз баатырларынын деги эле жалпы эркек кийимдердин кийим – кечелери жөнүндө маалымдоону чечтик. Анткени, эпосто кийимдердин маанисин аңдап, алардын түрлөрү ошону менен бирге адамдын коомдо ээлеген ордуна жараша кийимдин арбын сүрөттөлөт. Мисалы,

Падьшалык көркү бар,

Башы папик алтын чок - деген ыр саптары кездешет [5:256]. Бөрк түрк тилдеринин кийиминде баш кийимди түшүндүрөт. Манас эпосунда кара бөрк, кызыл бөрк деген аталыштар кенен көп. Мындай маалымат кытай жазма булактарында “Кыргыз жол башчылары кышында баш кийимин терисинен жасалган тумак, ал эми жайында төбөсү конус түрүндөгү, этеги жогору кызыл алтын алкактуу баш кийим кийет. Ал эми башкалары жөнөкөй калпактарды кийет” деп белгиленет.

Баш кийимдердин ичинен эң эле байыркылардан болуп эркектер кийген күлө кийим келет. Мындай кийим бизге жеткен маалыматтарга караганда XIX кылымдын башына